

BİBLİYOGRAFYA

Sibirya'da Ongon Kültü : D. K. ZELENİN. *Kult ongonov v Sibire. Perejtki totemizma v ideologii sibirskix inorodtsev. Moskova-Leningrad 1936, s. 436, resim 84.* (İlimler Akademisine bağlı Antropoloji, Arkeoloji ve Etnogr. Enstitüsü yayınlarından XIV. kitap)

Türk tefekkür tarihini çok yakından alâkadar eden şamanizm ve onun menşei mevzuuna dair son senelerde Sovyet bilginleri tarafından ilmi dergilerde çok önemli etüdlere ve müstakil eserler neşredilmiştir. Sovyet folklorcuları, bu sahada çalışan bilginlerin önüne öyle çok ve yepyeni materyaller koymuşlardır ki Radloff, Verbitskiy, Katanov ve başkaları gibi türkologların topladıkları materyaller bunlara nazaran pek az görünür, Toplanan materyaller üzerine yapılan araştırma ve incelemelerin büyük bir kısmı Sovyetlerin resmi içtimaiyat ve tarih okulunun ileri sürdüğü basma kalıp nazariyelere göre yapılıyorsa da çok ciddi eserler de az değildir. Profesör D. K. Zelenin hahis konusu etmek istediğimiz *Sibirya'da ongon kültü. Sibirya kavimlerinin ideolojisinde totemizmin kalıntıları* adlı kitabı bilhassa dikkate değer bir eserdir. Zelenin dinler ve muhtelif inanmaların tarihi ve menşeleri meseleleri üzerine yazdığı eserlerle tanınmıştır. Müellif bu eserinde Sibirya kavimleri arasında yaygın olan *ongon* veyahut *tös* denilen «fetiş»lerin menşei, mahiyetini, muhtelif kültür merhalelerinde geçirdiği istihaleleri bahis konusu etmiştir.

Prof. Zelenin'in bu büyük eserinde

tetkik edilen *ongon* meselesi bizim ilmi edebiyatımızda ilk defa rahmetli Ziya Gök Alp tarafından bahis konusu edilmişti. Onun fikrine göre *ongon kelimesi eski Oğuzcada totem demektir.* (Türk medeniyeti tarihi, s. 46). Son yapılan araştırmalar göstermiştir ki *ongon* kelimesi eski Türklerce mechuldü; eski Türkler *ongon* kelimesi yerine, bu günkü Altay-Yenisey şamanî Türkler gibi, *tös-töz* kelimesini kullanırlardı, ki *menşe, esas, asıl* demektir. *Ongon* kelimesinin Türkler arasına sokulması Mogol istilâsından sonra, bilhassa Reşid-ud-Dîn'in «Cami-it-Tevarih»i vasıtaıyla, olduğu muhakkaktır¹. Çuvaş'ların eski dinlerinden kalma *yereh* ve *töri* terimlerinin eski türkçedeki *ıdık ızık* ve *töz* terimlerinden başka bir şey olmadığını Zelenin de kaydetmiştir (S. 399), ki şüphesiz haklıdır. Çuvaş dilinin rotatizm'i ve diğer fonetik hususiyeti eski türkçedeki *ıdık* ve *töz* kelimelerini *yereh* ve *töri* şekillerine sokmuştur. Görünüyor ki Türkler pek eski zamanlarda, muhtelif lehçelere ayrılmadıkları çağlarda, Mogolların *ongon* dediklerine *töz* demişlerdir. Mogolca *ongon* kelimesinin çağataycaya ancak *arma* ve *danga* manasıyla alınmış olduğunu görüyoruz. İslâm kültürü çevresine girmiş olan çağataylılar için Şamanî Mogolların «*ongon*» teriminin mana değiştirmesi pek tabii idi. Bu kelimeyi «*ong-*» kökünden «*-gun*» ekiyle teşkil edilen türkçe kelime diye

¹ Bk. Abdülkadir İnan. *Ongon ve Töz kelimeleri hakkında (Türk Tarih, Arkeologga ve Etnog. Dergisi, 1934. II S. 274-285)*

izah etmeğe çalışanlar varsa da hiçbir ilmi kıymeti olmayıyan halk etimolojisinden ibarettir.

Mogolların «ongon», şamanî Türklerin «töz» yahut «eren» dedikleri nesne hayvan veya insan şeklindeki «put» lardı. Bunlar ağaç, taş, kemik, maden, ot, hatta çamurdan kabilenin, soyun, obanın ve ocağın koruyucu «ruh» u namına yapılırdı. Âyin zamanında bu «put» lara yemek verilir ve *saçu* (libation) saçılırdı. Prof. Zelenin işte bu *ongon kältü*'nü tetkik etmektedir.

Zelenin eserini 8 kısma ayırmıştır: I. hayvan şeklindeki (zoomorfik) tıbbî ongonlar (S. 6-74); II. avcılık ongonları (S. 75-110); III. ongonların totemik menşei (S. 111-249); IV. insan şeklindeki (antropomorfik) ongonlar (S. 250-287); V. çobanlık ongonları ve ızık'lar (S. 288-336); VI. adak (votivus) lar (S. 336-351); VII. şamanizm ve ongonlar kältü (S. 352-398); VIII. Çuvaşların *gereh*'i (S. 399-405). Bibliyografya ve resimlerin izahı (S. 406-422). Fransızca hülâsa (S. 423-434). Mufassal fibrist (S. 430-436).

Müellifin istifade ettiği 237 kitap ve makalelerden 82 si Sibirya, doğu Avrupa ve Orta Asya Türk kavimlerinin Folklor, Etnografya, Tarih ve Arkeolojisine dair yazılan eser ve etütlerdir.

Ongonların menşeinin totem olduğu prof. Zelenin'den öncede birçok etnolog ve sosyologlar tarafından ileri sürülmüştür. Houtsma da Oguz boyları hakkında yazdığı bir makalesinde «ongon» ların totem olabileceğini kaydetmişti². Kam (şaman) ların ilk ve başlıca vazifeleri tedavi olduğuna dair mütalaası da yeni bir nazariye değildir.

² Koutsma. Die Ghusenstamme (WZKM, 1888, 11, sah. 229-231)

Bununla beraber müellifin bu iki noktadan hareket ederek Sibirya şamanizmine, diğer iptidai kavimlerin inanmalarına dair toplanan materyalleri, tarihî eserlerdeki kayıtları, bütün Avrupa-Asya (Euroasie) kıtasında yapılan kazılarda elde edilen maddî kältür kalıntıları ve yüksek kältüre malik kavimlerin folklorunda *müstahase* halinde yaşayan hurafeleri inceden inceye tetkik neticesinde tarihten önceki Sibirya totemizm devrini nazari olarak göz önüne getirmeğe (reconstruire) çalışmış ve bugün yaşayan birçok inanma ve âdetlerin menşeiini izah etmiştir.

Zelenin «ongon kältü» nün tetkikinde terim olarak Mogolca «ongon» kelimesini aldığı halde, hareket noktası olarak Yenisey ırmağı havzasında yaşayan Kızıl Türklerinin «töz kältü» nü alıyor. Çünkü bu kavmin «töz» leri hep hayvan şeklinde (zoomorfik) olduğundan diğer kavimlerine nazaran daha eski sayılması gerektir.

İlk «ongon» lar totem sayılan hayvanların iskeleti, derisi, kafatası, bilhassa tulum halinde yüzölüp içi doldurulan derisi idi. Bu «ongon» un içerisinde totem hayvanın ruhunun oturduğuna inanılırdı. Sibirya «ongon» larında bunların hepsi görülmektedir.

Sibirya ongonlarının başlıca vazifeleri hastaları tedavi, avlarda yardım ve ev hayvanlarını korumaktır. Fakat en eski devirde «ongon» yalnız hastaların tedavisi için meydana getirilmişti.

İptidai insanın zihniyetine göre o veya bu hayvan insanlara hastalık gönderirdi. Bu zihniyet insan kolektiflerini o veya bu cins hayvanlarla totemik ittifak tesisine sevk etmiştir. Dünyanın muhtelif kavimlerinde belli başlı hastalıkların adları hayvan adıyla ifade

edilmesi bu ilk devirlerin hatırasıdır; meselâ köstebek, tavuk karası, yılan-cık, kanser (seretan) şirpençe ve saire-gibi.

Totemizmin menşei meselesinde Prof. Zelenin diğer nazariyelere nazaren *F. B. Jovons*'un nazariyesini tercih ettiği anlaşılıyor. Hayvan şeklindeki ongonlardan sonra insan şeklindeki (antropomorfik) ongonların menşeiini izah ederken müellif «totemin hayvan şeklinde *ceddū âlâ* olarak kabul edilmiş muahhar devrin mahsulüdür» diyor. Ona göre *totem* yani muayyen bir cins ve neve mensup hayvanlar ve nebatlar ilk önce kollektifin ideolojik «müttefiki» tasavvur edilmiş, «ittifak» ve «mukavele» nin başlıca maddesi o veya bu cins hayvanlar hastalıklardan koruyacaklar, kollektif de o hayvanları koruyacaktı. Sibirya ongonları arasında hayvan şeklinde olanlarından hiç birinin *ceddū âlâ* sayıldığı görülmemektedir. Bu eski devrin hatırası ancak folklorlarda iz bırakmıştır.

Totemin *ceddū âlâ* olarak tasavvuru cenup iptidai kavimlerinde uzun müddet yaşadığı halde şimali şarkî kavimlerinde unutulmuş olmasını Zelenin şöyle izah ediyor:

Totemin *ceddū âlâ* sayılmasına sebep avcı kollektif azalarının yırtıcı hayvanlar tarafında paralanarak veya parçalanarak öldürülmeleri olmuştur. İptidai zihniyete göre bu suretle ölen insanın ruhu o hayvanın içine giriyordu. Bunu Sibirya folkloru isbat etmektedir. İşte bu inanma neticesinde «insan şeklindeki «ongon» lar meydana geliyor ve totemin *ceddū âlâ* tasavvuruna ideolojik bir esas bulunuyor. Cenup mintakalarında yırtıcı hayvanlar çok olduğundan bu inanma devam edebiliyor. Sibirya'da ve umumiyetle Şimali şarkî Asya ve Avrupada yırtıcı hayvanlar

azdır. Ayı tehlikeli canavar değildir; avcı kollektif kurt ile de pek erken başa çıkabilmiştir. Bundan dolayıdır ki Sibirya'da totemin *ceddū âlâ* sayılması pek erken unutulmuştur.

* * Totemin hastalıkla münasebeti olduğunu isbata çalışan müellif bütün delillerini folklorlardan alıyor.

İlk devirlerde, hasta olan insanın içine totemin yerleştiği zannolunurdu. hastalığa sebep olan bu totemi emmek suretiyle çıkarmak ilk tedavi usulüdür.

İptidai insanın totem veya ruhun hastanın içine girip yerleşmesine inanası için reel esas gebelik hâdisesidir. İptidai zihniyete göre gebe kadının ve dişi hayvanların içinde canlı bir mahluk oturabildiği gibi totemin oturması tabiidir. Bu günkü Avusturalyalılar nazarinde «gebelik» hâdisesi totemle alâkalı bir hâdisedir... Kadın şamanların erkek şamanlardan daha kuvvetli sayılmasında da iptidai totomik devrin gebelik hâdisesini izaha çabalamasının büyük rolü olmuştur.

Totemi emmek suretiyle çıkarmanın tehlikeli olduğu, yani hastalığın bulaştığı anlaşıldıktan sonra iptidai insan totemin kendisine temas veya onu merasimle kurban etmekle ona hastalığı geri vermek çaresini bulmuştur.

«Ongon» lar yapılarak diri hayvan totemin vazifesini almasına rağmen halk tababetinde hastalığı hayvanlara nakletmek âdeti son zamanlara kadar devam etmiştir. Kesilen kurbanın yüreğini hastanın göğsüne koymak, hastaları hayvan derisisine sarmak, köstebek hastalığına karşı köstebekle tedavi etmek ve sair buna benzer emlemler hep iptidai totomizm devrinin kalıntılarıdır. Sıcak deriye sarmak, sonradan makul (rationnel) tedavi

olan timar ve kompris (rifade) nin menşei olmuştur.

*. Müellif ongonun avcılık, hayvan besleme ve ziraat sahalarındaki rollerini birer birer izah ediyor. İstih-sâl tarzlarının değişmeleri ve muhtelif kültürlerin tesiri neticesinde bu kült'ün ne gibi istihaleler geçirdiğini gösteriyor.

Nezir kurbanlar, *ıdk*³ lar, kurbanların kemiklerini kırmadan gömmek, yakmak, bazı parçalarını saklamak, hıristiyanların *votivus*'ları hep «ongon» kültünün muhtelif devrelerde ve kültür merhalelerinde aldığı yeni şekillerden başka bir şey değildir.

Hastalıkların menşei totem olduğu tasavvur edilen devrin tefekkür tarzını izah ederken Zelenin iptidai kabilelerde ve sonra an'ane olarak barbarlık devrinde ihtiyarları öldürme âdetinin menşeiini izaha çalışıyor.

İptidai kavimlerde ihtiyarları öldürme âdetinin sırf iktisadi sebeplerden, yani ihtiyarların klana veyahut iptidai âşirete yük olması korkusundan ileri geldiği düşünülürdü. Prof. Zelenin bu âdetin de ongon kültü ile sıkı bağlı olduğunu isbata çalışıyor (s. 255-258),

3 *ıdk* kelimesi bu günkü Altay - Yenisey Şamanı Türklerinde "ongon, veya "ruh, için salıverilen hayvandır; *ızik* ve *ıgik* telaffuz olunur. "Dıvan-ü lügat-ül Türk. (1,63) bu kelimeyi şöyle izah ediyor : "Kutlu ve mübarek olan her nesne; aslında sahibi için adak olarak salıverilen hayvandır. Sirtına yüklenmez, sütü sağılmaz ve yünü yolunmaz (kırılmaz). (Besim Atalay ter-cümesinde cilt I, s. 65) . *ıdk*'un "sahibi, eski devirlerde nezir (adak) adayan değil, bu hayvana binecek olan , ruh, dir. *ıdk*"'id., kökünden "uk, ekile yapılan partisiptir, " salıverilen , demektir, asıl manası budur. " Mübarek , manası ise son devirlerde aldığı manadır.

Altay-Yenisey Şamanı türklere bu kelime en eski manasında kullanılır (bakınız : Radloff-Katanov. Proben IX, S. Verbitaki "Altay-Aladağ Türk dili sözlüğü, *ızik* ve *ıgik* kelimeleri.)

Avcılık devrinde *tabii ölüm* yoktu. Avcılar harpte veya avda öldürülürdü. İptidai cemiyet tabii ölümü, yerleşmeğe ve kadınların avlara iştirâkten çekilip karargâhlarda kalmağa başladıkları zaman görmüş ve ilk görenler kadınlar olmuştur. Hastalıktan ölenlerin canının şerir bir ruh ve kötü «ongon» olduğuna inanırlardı. Teşkilâtli kabile hayatı başladıktan sonra ideolojide tabii ölümle gayri tabii (harpde ve avda) ölümlerden hangisinin şerefli ölüm olduğu fikri mücadele halinde olmuştur. Kabile hayatı devri tabii (yatakta) ölümün şerefsiz olduğu fikrini eski avcılık devrinden tevarüs etmiştir. Yatakta ölmek kabile hayatının ilk merhalesinde, avcılık devrinde olduğu gibi, yalnız aayıp ve utandırıcı sayılmıştı. Sonra ihtiyarların yatakta ölümü menfur sayılması ve öldürülmeleri lüzumu animistik ideolojide dayanak buldu: Tabii ölümle ölen ihtiyarlar ölümlerine sebep olan ve içlerinde yerleşen kötü ruh, zararlı «ongon» oluyorlar, kabile ve hıusmlarına hastalık ve diğer felâketler gönderiyorlar diye bir inanma yerleşti. İhtiyarlar da *kotü ruh* olmak istemiyorlar ve öldürülmelerini talep ediyorlardı.

Teşkilâtli kabile hayatı kuruluş önemli tekâmül safhaları geçirdikten, iş bölümleri meydana geldikten sonra tecrübe görmüş yaşlı insanların kabile için faydalı unsur olduğu anlaşılıyor. Menkıbelere göre, ihtiyarların öldürülmesi âdetinin kaldırılmasına onların kabileyi tecrübeleriyle felâketlerden kurtardığı sebep olarak gösterilmektedir. Bu menkıbeler, peder şahî kabile teşkilâtının ilk kuruluş devrinin ideolojisini aksettirmektedir.

İhtiyarların, yani büyük babaların hâkimiyeti devrinde *ceddü alâ* kültü meydana gelmiştir: Bu kült yine eski «Ongon» kültü ile karıştırılmıştır.

Ongun kültürünün *ceddū alâ kültü* devrinde birbirine karıştırıldığını Prof. Zelenin faydalanamadığı Türk menkıbelerinde de tesadüf ediyoruz. Meselâ *ceddū alâ* sayılan Oğuz Han oğullarına her Boyun nişanı olarak bir kuş ve hisse olarak hayvanın muayyen azasını tayin ediyor ki göçebe İmparatorluk devrinde eski klan Ongonlarının *nişan, damga* ve kabilelerin mevkilerini, av ve ganimetler üzerindeki haklarını tayin eden kaynak vazifesini aldığını görüyoruz. Mogol İmparatorluğu devrinde bu motif Cengiz Hana dair söylenen türk menkıbelerine giriyor. Cengiz Han on iki Başkurt kabilesine *nişan* olarak on iki kuş vermiş⁴ imiş.

Bu ananenin son zamanlara kadar yaşadığını Mehmed Selim bin İşmeahmed Ümidbay'ın inanarak yazdığı şu satırlardan anlarız :

« Rus memurları bizi sıkıştırıyorlar, cevrü-cefa ediyorlar. Dağlarımız ormanlarımız elimizden gidiyor... diye konuşurken önüme, meşe ağacından, büyük bir kartal düştü ve öldü. Gençlere dedik :

— « Ey oğlanlar nice senedir bu ormanın elimizden çıkmaması için uğraştık. Fakat bu kartalın ölerək önümüze düşmesi ormanımızın elden çıkmasına alâmettir. Çünkü *ceddū alâmız* Maykı bey kabilemize nişan olarak kartalı vermişti. Kartal öldü, ormanımız da elden gidecektir » («Yadigâr» Kazan 1897, s. 57).

Mehmed Selim medresede ikmâli tahsil etmiş ve aynı zaman Rus gimnazyumunu bitirmiş bir başkurd beyi olduğu halde ananeye göre Kıpçakla-

rın *ceddū alâsı* sayılan Maykı beyin kendi kabilesine kartalı nişan olarak verdiğine inanmıştır. Bu folklorlarda Zelenin «Ongunların vazifelerinden biri fal açmak» (s. 242) dediğini teyid edecek unsur da mevcuttur.

Umumiyetle ideoloji çok muhafazakârdır; istihsal tarzlarının tekâmül ve inkişaf cereyanını takip edemez. Bu günkü Şamanizmde ve kültür merkezlerinden uzak yerlerde (hatta kültür merkezlerinin yanbaşında) ki halk tabakası içinde *müstahase* halinde yaşayan öyle âdet ve inanmalar vardır ki totemizm devrinin kalıntıları olduğunda şüphe yoktur. Meselâ vacip kurbanları süslemek İstanbul gibi kültür ve koyu islâm merkezlerinde bile devam edip duruyor ki, Altaylıların ruhlara sevdirmek için *ızık* larını süslenmelerinden ne farkı vardır?

İşte Zelenin bu gibi en ufak etnografik tezahürleri topluyor ve bunların menşeyini en eski devirlerde buluyor.

Birçok nazariye ve faraziyelerinin şüpheli olmasına rağmen, Prof. Zelenin'in bu eseri eski Eurasie totemizmi ile uğraşanlar ve umumiyetle sosyologlar için istifadeye değer bir eserdir. Bu eser eski Türk tefekkür tarihini iyice tenvir edebilecek mahiyettedir.

ABDÜLKADİR İNAN

SADETTİN NÜZHET ERGUN, N. Kemal'in Şiirleri (İstanbul, İnkılâp kitapevi, 1941, s. 303, 150 kuruş).

Tanzimat Devri edebiyatının, Vatan mevzuu üzerinde gerek mensur, gerek manzum eserleriyle en kuvvetli örneklerini veren, vatanî duyguları halk ve

⁴ Deston-i nesl-i Çingiz Han ve Aksak Temür (Halfin neşri) Kazan, 1819, Sah. 51-52; Paris National Bifl. Suppl. Turc No. 143, varak 16 a - 17 b.